

დღიური შევლიძე

ყარსის ხელშეკრულების თანამედროვე ასპექტები*

1921 წლის 13 ოქტომბერს მომხდარმა ისტორიულმა მოვლენამ თბილისში, ბაქოში, ერევანსა და ალბათ ანკარაშიც არაერთგვაროვანი პოლიტიკური ვნებათაღელვა გამოიწვია.

ამ დროს, 1920-იან წლების დასაწყისში, საქართველოში ჯერ კიდევ განაგრძობდნენ არსებობას პოლიტიკური პარტიები. ესენი იყვნენ: ყოფილი მმართველი სოციალ-დემოკრატიული პარტია; მისგან გამოყოფილი სოციალ-დემოკრატი „სხიველები“; სოციალისტ-ფედერალისტების პარტია; სოციალისტ-რევოლუციონერები და ეროვნულ-დემოკრატიები. გარდა სოციალისტ-ფედერალისტებისა, არც ერთ ზემოაღნიშნულ პარტიას აღარ გააჩნდა საკუთარი პარტიული გაზეთი. ამის გამო მათ არ ჰქონდათ საშუალება ლეგალურად და პირდაპირ დაეფიქსირებინათ თავიანთი დამოკიდებულება ყარსის ხელშეკრულებისადმი. მიუხედავად ამისა, არსებობს სხვა არაპირდაპირი ცნობები, რომელნიც ადასტურებენ მათ პოზიციას ხელშეკრულების მიმართ.

მემარჯვენე ნაციონალისტურმა ეროვნულ-დემოკრატიულმა პარტიამ 1922 წელს თურქეთში მიავლინა თავისი ორგანიზაციის აქტიური წევრი შალვა ქარუმიძე მოლაპარაკებებისა და დახმარების სათხოვნელად. მას შემდეგ, რაც თურქეთის მხარემ დახმარების სანაცვლოდ ტერიტორიული ხასიათის მოთხოვნები წამოაყენა, მათ შორის, ბათუმის თავისუფალ ქალაქად გამოცხადების აღიარების შესახებ, ეროვნულ-დემოკრატიებმა მოლაპარაკება შეწყვიტეს. იგივე განმეორდა 1923 წელსაც, ცნობილი აჯანყების წინ, როცა დახმარების მიღების მიზნით ეროვნულ-დემოკრატიებმა სტამბოლში დავით გაჩნაძე გაგზავნეს.¹

---

* მოხსენება წაკითხულია ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტის საერთაშორისო კონფერენციაზე, რომელიც მიეძღვნა ყარსის ხელშეკრულების 90 წლისთავს. ყარსი. 2011 წლის 13-15 ოქტომბერი.

¹ *ოთარ ჯანელიძე*. ნარკვევები საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ისტორიიდან. თბილისი. 2002. გვ. 427-428.

ყოფილი სახელისუფლო სოციალ-დემოკრატიული პარტიის პოზიცია თურქეთის მიმართ ამ პერიოდში ორმაგი სტანდარტის ხასიათს ატარებდა. ერთი მხრივ, პარტია უარყოფითად აფასებდა ყარსის შეთანხმებას, ხოლო მეორე მხრივ, საკითხს არ ამწვავებდა, რათა თურქეთის მხრიდან მხარდაჭერა და დახმარება მოეპოვებინა აჯანყებისათვის. 1922 წელს, ჯერ კიდევ დამოუკიდებელი საქართველოს ელჩის სტატუსის მქონე ცნობილი სოციალ-დემოკრატი აკაკი ჩხენკელი თურქეთის მხარეს „დაემუქრა“, რომ ტერიტორიის საკითხს დააყენებდა და მოითხოვდა ყარსის ხელშეკრულების გადასინჯვას. რა თქმა უნდა, დამხობილი რესპუბლიკის წარმომადგენლის მუქარას არავითარი რეალური ძალა არ გააჩნდა, ის მხოლოდ ემიგრანტული მთავრობის უარყოფითი პოზიციის გამომხატველი შეიძლება ყოფილიყო.

სამაგიეროდ, საქართველოს ემიგრანტული მთავრობის მეორე წარმომადგენელი კონსტანტინე გვარჯალაძე იმავე ხანებში წერდა: „ჩვენ მათ (ე. ი. თურქეთის მხარეს – დ. შ.), ისე უნდა ველაპარაკოთ, რათა ჩვენსკენ იბრუნონ პირი და დავარწმუნოთ ჩვენს საიმედოობაში“ და მოითხოვდა ჩხენკელის გამოსვლის გაბათილებას. თავის მხრივ, თურქეთის წარმომადგენელი ლოზანაში, რეფეტ ფაშა, გვარჯალაძესთან შეხვედრის დროს თითქოს თავს იმართლებდა: ჩვენ იძულებულნი ვართ საბჭოთა რუსეთთან და საბჭოთა საქართველოსთან კარგი ურთიერთობები შევინარჩუნოთ, რადგან „მათთან გვაქვს ხელშეკრულება, რომლის ძალითაც, ისინი ჩვენთან ტერიტორიულ და ეკონომიურ საკითხებში მორიგებულნი არიან. რომ ძველი მთავრობა დაბრუნდეს საქართველოში და მასთან ჩვენ ლაპარაკი დავიწყოთ, არ ვიცით რას იზამს ის, შეიძლება ტერიტორიული საკითხი წამოგვიყენოს, ეგებ სომხებს ჩაებლაუჭონ ჩვეულებრივად და ყარსის ხელშეკრულების გადასინჯვაც კი მოითხოვონ, ამიტომ არის, რომ ჩვენთვის უფრო ხელსაყრელი ბოლშევიკები არიან“.²

აღნიშნული ორიოდე ეპიზოდზე ნათლად მეტყველებს იმაზე, თუ რამდენად აქტუალური და წინააღმდეგობრივი იყო საქართველოს პოლიტიკური ძალებისათვის ჩვენთვის საინტერესო პრობლემა გასული საუკუნის 20-იან წლებში.

ყარსის ხელშეკრულება კვლავ აქტუალური გახდა XX საუკუნის 90-

² საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის არქივის მიკროაპირები. ს. 1056. ციტირებულია გოგი ცხოვრებადის ნაშრომში: ქართული პოლიტიკური ემიგრაცია და საქართველოს დამოუკიდებლობის საკითხი 1921-1925 წლებში. თბ., 1996, გვ. 54.

იანი წლების დასაწყისში. როგორც ცნობილია, 1992 წლის 30 ივლისს საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკებს შორის გაფორმდა „მეგობრობის, თანამშრომლობისა და კეთილმეზობლური ურთიერთობების ხელშეკრულება“. ეს იყო დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელიც საფუძველს უყრიდა ახალ ურთიერთობებს ორ ქვეყანას შორის ეკონომიკის, ვაჭრობის, ენერგეტიკის, კულტურისა თუ პოლიტიკური ცხოვრების სფეროებში. მან ერთსულოვნად პოზიტიური შეფასება ჰპოვა იმდროინდელი საქართველოს რთულ და წინააღმდეგობრივ პოლიტიკურ სპექტრში, თუმცა ეს არ ეხებოდა ჩარჩო-ხელშეკრულების პრეამბულაში დაფიქსირებულ ერთ პასაჟს, რომელიც 71 წლის წინ გაფორმებულ ყარსის ხელშეკრულებას ეხებოდა. მასში ვკითხულობთ:

„მხარეები აცხადებენ, რომ დაიცავენ მათ შორის დადებულ ხელშეკრულებებს და შეთანხმებებს დაწყებული 1921 წლის 13 ოქტომბრის ყარსის შეთანხმებით.

მხარეები ხელმძღვანელობენ იმით, რომ ამ შეთანხმებით საბოლოოდ დადგენილია საზღვარი ორ სახელმწიფოს შორის.

მხარეები აღნიშნული შეთანხმების დებულებებს დაიცავენ თავიანთი კანონმდებლობის, არსებული პრაქტიკის და მათი საერთაშორისო ვალდებულებების გათვალისწინებით“.³

აღნიშნულმა პასაჟმა კრიტიკული გამოხმაურება გამოიწვია ქართულ მედიაში. ხაზს უსვამდნენ მის არამართლკანონზომიერებას; იხსენებდნენ, რომელ მხარეებს შორის დაიდო ეს შეთანხმება; აფიქსირებდნენ, რომ შეთანხმება არ ეხებოდა მხოლოდ საზღვრების საკითხს და ა. შ. მაგალითად, გაზეთი „7 დღე“ წერდა, რომ ყარსში მომხდარი შეთანხმება „ფაქტიურად, თურქეთსა და რუსეთს შორის არსებული გარიგების იურიდიული გაფორმება იყო“⁴.

განსახილველი შეთანხმება შემდგომ წლებშიც არაერთხელ გახდა ისტორიკოსების, პოლიტოლოგებისა, და სხვათა შეფასების საგანი და პოლიტიკურ თუ დიპლომატიურ სფეროშიც გამოჟონავდა ხოლმე. 2004 წლის 17 მარტს საინფორმაციო სააგენტო „ინტერფაქსმა“ გაავრცელა აზერბაიჯანში თურქეთის ელჩის, უნალ ჩევიქოზის, სიტყვები: „თურქეთის ხელისუფლებას 1921 წლის ყარსის ხელშეკრულების თანახმად უფლება აქვს საკუთარი ჯარები შეიყვანოს აჭარაში. ეს ხელშეკრულება ძალაში რჩება და ამის თქმა

³ გა.ხ. „საქართველოს რესპუბლიკა“. 4 აგვისტო. 1992 – „საქართველოს რესპუბლიკისა და თურქეთის რესპუბლიკის მეგობრობის, თანამშრომლობისა და კეთილმეზობლური ურთიერთობების ხელშეკრულება“.

⁴ გა.ხ. „7 დღე“. 7-13 აგვისტო. 1992.

უკვე საკმარისია“.

მაშინ თურქი დიპლომატის დაცვა და მისი განცხადების პოზიტიური ინტერპრეტაცია სცადა საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილე კახა სიხარულიძემ. მისი კომენტარის მიხედვით, 1992 წლის საქართველო-თურქეთის ხელშეკრულების დადების დროს, „ჩვენ შევთანხმდით და ჩაიდო ხელშეკრულებაში, რომ ყარსი გვანტერესებს მხოლოდ და მხოლოდ საზღვართან დაკავშირებით, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ მხარეებისთვის მოქმედებს (ყარსის – დ. შ) შეთანხმების ის მუხლები, რომლებიც ეხება საზღვრო საკითხებს და მხოლოდ“.⁵

1992 წლის საქართველო-თურქეთის ჩარჩო ხელშეკრულებისა და ყარსის შეთანხმებასთან მისი დაკავშირებისადმი იმხანად გამოქვეყნებული მასალებიდან ჩვენი ყურადღება მიიქცია გაზეთ „საქართველოში“ დაბეჭდილმა მიხეილ სააკაშვილის წერილმა: „ზოგიერთი მოსაზრება საქართველო-თურქეთის ხელშეკრულების შესახებ“. თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს მომავალი პრეზიდენტი, იმხანად კი ახალგაზრდა ავტორი მიხეილ სააკაშვილი, მაღალ შეფასებას აძლევდა საქართველო-თურქეთის შეთანხმებას და წერდა: „თავად ასეთი ხელშეკრულების დადება ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენაა და იგი ალბათ კიდევ დიდ ხანს იქნება შესწავლის საგანი“. სტატია პირველ რიგში იმითაა საინტერესო, რომ თავად ავტორის განცხადებით, იგი მონაწილეობდა ხელშეკრულების „ქართული მხარის მიერ წინასწარ ჩატარებულ ექსპერტიზაში“.⁶

ავტორის თქმით, საქსპერტიზო მუშაობის დროს „გამოთქმული იქნა მთელი რიგი კრიტიკული შენიშვნები ხელშეკრულების ტექსტის მიმართ და შემუშავებულ იქნა ერთიანი პოზიცია თურქეთის დელეგაციასთან მოლაპარაკებისთვის“. მოლაპარაკებები შედგა, მაგრამ ბოლოს გაირკვა, რომ ხელშეკრულების საბოლოო ვარიანტი „არ ითვალისწინებდა თითქმის არც ერთ ჩვენ წინადადებას, არამედ მთლიანად არის აგებული თურქეთის მიერ შემოთავაზებულ ვარიანტზე“.

ახალგაზრდა „საერთაშორისო სამართალმცოდნის – მიხეილ სააკაშვილისათვის (სწორედ ამ სტატუსით აწერს ავტორი წერილს ხელს – დ. შ.), სავსებით გასაგები და დასაშვები იყო საქართველოს მხრიდან გარკვეუ-

⁵ *ჯიმშერ რეხვიაშვილი*. ყარსის ხელშეკრულება აჭარაში თურქეთის ჯარების შეყვანის საფუძველს არ იძლევა. <http://tavisupleba.org>. 2004 წ. 18 მარტი.

⁶ *მიხეილ სააკაშვილი*. ზოგიერთი მოსაზრება საქართველო-თურქეთის ხელშეკრულების შესახებ. გაზ. „საქართველო“. 14-21 აგვისტო. 1992.

ლი დათმობები, მით უმეტეს, რომ საქმე ეხებოდა „ახალშემდინლ მეგობარ“ სახელმწიფოს. მაგრამ, ამ შემთხვევაში საქმე ეხებოდა „მეტად პრინციპულ საკითხებს“. ერთ-ერთი პრინციპული საკითხი, წერილის ავტორის აზრით, იყო 1992 წლის ჩარჩო-ხელშეკრულების დაკავშირება ყარსის ხელშეკრულებასთან.

წერილის ავტორის აზრით, საზღვრების საბოლოო დადგენის საკითხი არ იყო ერთადერთი, რაც ამ ორ ხელშეკრულებას აკავშირებდა. მაგრამ ეს არ იყო მთავარი. მთავარი ის გახლდათ, რომ საეჭვო იყო თვით ყარსის ხელშეკრულების იურიდიული ძალმოსილების, მისი კანონიერების საკითხი. ავტორის აზრით, „ყარსის ხელშეკრულების უარყოფის ერთ-ერთ სერიოზულ არგუმენტად გამოდგებოდა ის, რომ იგი დადებულია საქართველოს ოკუპაციის შემდეგ“. ფაქტობრივად, ეს იყო რუსეთ-თურქეთის ხელშეკრულება, რომელშიც ფორმალურად ჩართეს საოკუპაციო რეჟიმები⁷.

მიხეილ სააკაშვილისა და სხვა არაერთი ავტორის არგუმენტაციის სამართლიანობის დადგენას დიდი კვლევა არ სჭირდება. ეს რეალობა კარგადაა ცნობილი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის და პოლიტოლოგებისათვის. მაგალითად, ისტორიკოსი ვახტანგ გურული წერს: „ყარსის ხელშეკრულებამ თითქმის უცვლელად გაიმეორა რუსეთ-თურქეთის 1921 წლის 16 მარტის მოსკოვის ხელშეკრულების პირველი და მეორე მუხლები“ და არა მარტო ეს მუხლები⁸.

რაც შეეხება დროს და ხელშეკრულების დამდებ სახელმწიფოებს. ყარსის ხელშეკრულებას საქართველოს მხრიდან ხელი მოაწერეს საბჭოთა სოციალისტური საქართველოს მარიონეტული და ბოლშევიკური საოკუპაციო ხელისუფლების წარმომადგენლებმა – შალვა ელიავამ და ალექსანდრე სვანიძემ. ამ დროს ჯერ კიდევ არსებობდა და დასავლეთ ევროპაში ფუნქციონირებდა დამოუკიდებელი საქართველოს ემიგრანტული მთავრობა. ისიც ანგარიშგასაწვეი ფაქტია, რომ 1990 წლის 9 მარტს საქართველოს უზენაესმა საბჭომ მიიღო დადგენილება: „საქართველოს სახელმწიფოს სუვერენიტეტის დაცვის გარანტიების შესახებ“. დადგენილების თანახმად, 1921 წლის თებერვალში საქართველოში საბჭოთა რუსეთის ჯარების შემოყვანა შეფასდა როგორც ქვეყნის ოკუპაცია და ანექსია, რაც საერთაშორისო დანაშაულს წარმოადგენდა. ოკუპირებულ-დაპყრობილ ქვეყანასთან გაფორმე-

⁷ მიხეილ სააკაშვილი. ზოგიერთი მოსაზრება საქართველო-თურქეთის ხელშეკრულების შესახებ. გაზ. „საქართველო“. 14-21 აგვისტო. 1992.

⁸ ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბ., 2011. გვ. 113.

ბულ ხელშეკრულებებს კი საერთაშორისო სამართალი ბათილად თვლის.

როგორც XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან დღემდე არსებული რეალობა და სათანადო ისტორიულ-პოლიტიკური ხასიათის მასალები ადასტურებენ, 1992 წელს თურქეთთან დადებული ხელშეკრულება საქართველოში ორი ქვეყნის ურთიერთობისათვის დიდმნიშვნელოვან აქტი იყო. მაგრამ ამავდროულად, ხელშეკრულების ერთ-ერთ სუსტ და სადავო რგოლადაა მიჩნეული მისი დაკავშირება ყარსის ხელშეკრულებასთან. 2004 წელს ყარსის თემა კვლავ გააქტიურდა. რუსულ მედიაში გავრცელებული ინფორმაციით, საქართველოს პარლამენტს უნდა განეხილა ხელშეკრულების დენონსაციის საკითხი, რაც საფუძველს იყო მოკლებული – ჯერჯერობით საკითხი ასე არ დასმულა.

1992 წლის საქართველო-თურქეთის ჩარჩო-ხელშეკრულება თავდაპირველად 10 წლის ვადით დაიდო. შეთანხმების თანახმად, იგი ყოველი ხუთი წლის განმავლობაში უნდა გაგრძელებულიყო, თუ მხარეები სამი თვით ადრე წერილობით არ შეატყობინებდნენ ერთმანეთს, საგულგებელი ცვლილებების და გადაწყვეტილების შესახებ. ჯერჯერობით მხარეებს ამგვარი გადაწყვეტილება ერთმანეთისთვის არ უცნობებიათ, თუმცა თავად კორექტირების სურვილი რეალურად არსებობს. ყოველ შემთხვევაში, საქართველოში მეცნიერთა და პოლიტიკოსთა აზრით, ყარსის ხელშეკრულების ფაქტორის არსებობას, საქართველო-თურქეთის ურთიერთობაში, გაუგებრობა უფრო მეტი მოაქვს, ვიდრე დადებითი.